

BRYTYJSKIE GRUPY WYZNANIOWE W GDAŃSKU W XVII–XVIII (XIX) WIEKU¹

Słowa kluczowe: Prusy Królewskie, koegzystencja międzywyznaniowa, mniejszości religijne, mieszczaństwo

Key words: Royal Prussia, interfaith coexistence, religious minorities, middle class

Schlüsselwörter: Königlich-Preußen, interreligiöses Zusammenleben, religiöse Minderheiten, Bürgertum

UWAGI WSTĘPNE

Gdańsk, jeden z największych ośrodków produkcji i wymiany w zlewisku Morza Bałtyckiego, od średniowiecza skupiał na sobie uwagę kupiectwa i przedsiębiorców z Europy Zachodniej. Niemałą w tym rolę odegrało jego członkostwo w Związku Miast Hanzeatyckich. Po wojnie trzynastoletniej (1454–1466), gdy w ramach Korony Polskiej, a następnie Rzeczypospolitej Obojga Narodów (Polsko-Litewskiej) uzyskał szerokie przywileje samorządowe i handlowe, tendencja ta uległa zwielokrotnieniu. Od średniowiecza rozwijały się również kontakty gospodarcze pomiędzy Gdańskiem a Wyspami Brytyjskimi, które wielu mieszkańców Królestw Anglii i Szkocji skłaniały do zacieśnienia więzi rodzinnych i kooperacji z gdańszczanami. W rezultacie wielu Brytyjczyków, Anglików i przede wszystkim Szkotów, osiedlało się w mieście nad Motławą i jego najbliższym sąsiedztwie. W czasach nowożytnych, gdy wraz z ruchem reformacji i w wyniku ogłoszenia w Anglii *Aktu Supremacji* do motywów ekonomicznych dołączyły też przesłanki religijne, w Gdańsku

* Sławomir Kościelak – historyk, specjalista z zakresu historii nowożytnej i historii Kościoła, absolwent Uniwersytetu Gdańskiego, doktor habilitowany, profesor nadzwyczajny w Instytucie Historii Uniwersytetu Gdańskiego, związany z tą uczelnią od 2002 roku. Tematyka badawcza: stosunki wyznaniowe w Gdańsku i Prusach Królewskich w XVI–XIX w., historia społeczna Pomorza, Wielkopolski i Kujaw, drogi awansu i regresu społecznego. Autor m.in. książek: *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk – Kraków 2003; *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012; <http://orcid.org/0000-0001-5176-0622>

¹ Fragment artykułu dotyczący brytyjskich kalwinistów, presbiterian i purytanów w Gdańsku w XVI–XVIII wieku, opublikowano w 2020 roku w języku angielskim w czasopiśmie „Saeculum Christianum”.

obok nielicznych katolików z Wielkiej Brytanii zamieszkali też zapewne anglikanie, purytanie, najliczniej zaś szkoccy presbiterianie. Schronienia szukali tu także okresowo radykalni chiliaści i kwakrzy. Warto zatem dokonać podsumowania naszej dotychczasowej wiedzy na temat funkcjonowania w mieście nad Motławą wszystkich tych grup wyznaniowych we wskazanym w tytule artykułu okresie.

W dotychczasowych badaniach dużo uwagi poświęcano stosunkom i kontaktom gospodarczym pomiędzy Gdańskiem a Wyspami Brytyjskimi. Temu przede wszystkim zagadnieniu poświęcona była jedna z pierwszych monografii brytyjskich, dotyczących mieszkańców Szkocji osiedlających się w obu częściach Prus (Zachodnich i Wschodnich)², chociaż jej autor nie zaniedbał również przedstawienia w ogólnych zarysach kościelnej problematyki, dotyczącej tego osadnictwa. Kwestiami gospodarczymi w odniesieniu do krajów brytyjskich zajmowali się także niektórzy badacze polscy (np. Maria Bogucka³, Zenon Guldon i Lech Stępkowski⁴). Problem kupieckiej społeczności brytyjskiego pochodzenia w Gdańsku w XVIII w. i transferu kultury angielskiej na ten obszar doczekał się ponadto w ostatnim czasie obszernej monografii w języku niemieckim, autorstwa Almut Hillebrandt⁵. O angielskiej wspólnoty religijnej w Gdańsku pisała swego czasu, na sposób jednakże bardziej popularno-naukowy, Martha Dunsby, związana w okresie międzywojennym z anglikańską gminą w Wolnym Mieście Gdańsku⁶. Można żałować, że mając dostęp do archiwaliów tzw. Kościoła Angielskiego wykorzystwała je w tak niewielkim, wręcz pobieżnym stopniu. Niestety, na skutek minionej wojny dokumenty te nie zachowały się, stąd nad kwestią preferencji wyznaniowych brytyjskich mieszkańców Gdańska w XVII–XVIII wieku można się obecnie pochylić jedynie w sposób pośredni, wykorzystując księgi metrykalne innych gdańskich związków wyznaniowych, a także okruchy informacji zawarte w innych dokumentach z tej epoki oraz w starszej literaturze przedmiotu. Rekonstruując obecność brytyjskich grup wyznaniowych w Gdańsku epoki nowożytnej warto jednakże sięgnąć również po powstałe w ostatnim czasie opracowania traktujące tę problematykę szerzej, w odniesieniu do całego wspólnego polsko-litewskiego państwa. W tej kategorii warto odnotować złasz-

² T.A. Fischer, *The Scots in Eastern and Western Prussia*, Edinburgh 1903. Istotne uzupełnienie dla tego tomu stanowi wydany mniej więcej w tym samym czasie zbiór dokumentów dotyczących kontaktów Szkotów z Polską w okresie nowożytnym: *Papers Relating to the Scots in Poland 1576–1793*, ed. A. Francis Steuart, Edinburgh 1915.

³ M.in. M. Bogucka, *Obcy kupcy osiedli w Gdańsku w pierwszej połowie XVII w.*, „Zapiski Historyczne”, 1972, t. 37, z. 2, s. 59–82; Taż, *Scots in Gdańsk*, w: *Ships, Guns, Bibles in the North Sea and Baltic States, C. 1350–C. 1700*, eds. A. I. Macinnes, T. Riis, and F. Pedersen, East Lothian 2000, s. 39–46.

⁴ Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku*. „Studia i materiały”, Kielce 1990; Z. Guldon, L. Stępkowski, *Ludność szkocka i angielska w Polsce w połowie XVII w.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 1982, t. 2, s. 201–214.

⁵ A. Hillebrand, *Danzig und die Kaufmannschaft grossbritannischer Nation. Rahmenbedingungen, Formen und Medien eines englischen Kulturtransfers im Ostseeraum des 18. Jahrhunderts* Frankfurt am Main 2009.

⁶ M. Dunsby, *Die Englische Kirche in Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 1932, Bd. 31, No. 1, s. 1–12.

cza prace Anny Biegańskiej⁷ oraz monografię Petera Paula Bajera⁸. Specyficznym w skali tego miasta fenomenem pozostanie wzajemne przenikanie się kalwińskiej społeczności związanej z głównymi ośrodkami tego wyznania z grupą szkockich presbiterian skupioną wokół tzw. Kościoła Angielskiego, nominalnie ufundowanego w początku XVIII w. dla anglikanów. Przedstawienie tego fenomenu jest również celem niniejszego artykułu.

RELIGIA PRZYBYSZÓW Z WYSP BRYTYJSKICH W DOBIE REFORMACJI

Pierwsi przybysze z Wysp Brytyjskich, którzy od XIV stulecia osiedlali się w Gdańsku, lub jego okolicach (jak np. Szkoci w kościelnych podgdańskich posiadłościach, noszących z tego powodu nazwy Stare Szkoty i Nowe Szkoty) byli z całą pewnością prawowiernymi katolikami. Jak świadczy o tym chociażby epizodyczna obecność w Gdańsku około 1433 r. – podczas ataku najemnych wojsk husyckich na miasto – angielskiej mistyczki, Margery Kempe, odwiedzającej mieszkających tutaj krewnych, były to osoby o głęboko rozwiniętej katolickiej wrażliwości religijnej⁹. Zamieszkali wewnątrz murów miejskich Szkoci dysponowali około 1475 r. w dominikańskim kościele św. Mikołaja na Głównym Mieście własnym ołtarzem, określanym mianem Ołtarza Szkockiego. Korzystali wówczas także z nabożeństw w klasztorным kościele św. Brygidy na Starym Mieście¹⁰.

Wraz z nastaniem reformacji sytuacja uległa znaczącemu komplikowaniu, zwłaszcza, gdy ogłaszając *Akt Supremacji* i tworząc angielski kościół narodowy (1534) król Anglii, Henryk VIII, wypowiedział się po stronie obozu protestanckiego, a radykalne nurty protestantyzmu po 1550 r. zawojowały Królestwo Szkocji. Już po otrzymaniu przywileju wyznaniowego (1557) Gdańsk broniąc swoich praw i wol-

⁷ A. Biegańska, *Wielka emigracja Szkotów w Polsce, druga połowa XVI – koniec XVIII w.* (praca doktorska, Uniwersytet Śląski, Katowice 1974), Taż, *In Search of Tolerance: Scottish Catholics and Presbyterians in Poland*, „Scottish Slavonic Review”, 1991, No. 17.

⁸ P.P. Bajer, *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th-18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*, Leiden–Boston 2012. Zob. także: *Britain and Poland–Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, eds. R. Unger, J. Basista, Leide–Boston 2008. Bajer przedstawił bardzo gruntowną analizę szkockiej społeczności w Gdańsku na tle dziejów tej nacji w całej Rzeczypospolitej, sięgając m.in. do ksiąg metrykalnych, zachowanych dokumentów jednostkowych i uwzględniając polską i niemiecką literaturę przedmiotu. Niniejszy artykuł rozszerza to wnikliwe, jednak z konieczności wprowadzające pewne skróty i uogólnienia studium o wątek związku kalwińskich gmin św. Piotra i Pawła oraz św. Elżbiety ze wspólnotą skupioną wokół nominalnie anglikańskiej Kaplicy Brytyjskiej. Istotne uzupełnienie w stosunku do ustaleń Bajera dotyczy także Brytyjczyków spośród społeczności katolickiej Gdańska oraz jego przedmieść, w tym tych osad podmiejskich, które należały do Kościoła katolickiego.

⁹ J.D. Fudge, *Corollaries of Commerce between England and Gdańsk in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, w: *Britain and Poland – Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, eds. R. Unger, J. Basista, Leiden – Boston 2008, 218–220. Zob. więcej: S. Sobiecki, „The writing of this tretys”. *Margery Kempe’s Son and the Authoship of Her Book*, „Studies in the Age of Chaucer”, 2015, vol. 37, s. 257–283. Innym przykładem takiego pobożnego szkockiego katolika był Thomas Gibson, pielgrzymujący po Europie i w 1470 r. powracający poprzez Gdańsk do swojego rodzinnego Dundee. Zob. P.P. Bajer, dz. cyt., s. 6.

¹⁰ M. Dunsby, dz. cyt., s. 1.

ności gospodarczych często sięgał po obcych najemników, w tym osoby wywodzące się z Wysp Brytyjskich. Siedmiuset szkockich, reprezentujących kalwiński prezbiterianizm żołnierzy pod wodzą Wiliama Stuarta zostało wynajętych przez gdańszczyzan w 1577 r. do obrony miasta przed atakiem króla polskiego Stefana Batorego¹¹. Władze Gdańska oddały im do dyspozycji zabrane katolikom (postrzeganym jako potencjalni zwolennicy króla) dwa kościoły klasztorne, dominikański św. Mikołaja i należący do Zakonu Zbawiciela (brygidek) św. Brygidy. Szkoccy kalwińscy usuwali z tych świątyń niektóre elementy katolickiego wyposażenia¹². W obu tych kościołach potrzeby duchowe żołnierzy opatrywał przywieziony ze Szkocji prezbiteriański duchowny, Patrick Grieg¹³. Wojna zakończyła się w grudniu 1577 r. kompromisową ugodą pomiędzy stronami konfliktu i wówczas klasztorne świątynie wróciły do poprzednich właścicieli. Śladem ówczesnej obecności szkockich żołnierzy w Gdańsku stały się natomiast epitafia i nagrobki. O jednym z nich wspomina się w odniesieniu do naczelnej świątyni luteranńskiej miasta, kościoła Mariackiego. Epitafium poświęcone było szkockiemu oficerowi, Robertowi Gurlay, który poległ w 1577 r. w obronie miasta¹⁴. Był on prezbiterianinem, jednak w tym czasie kalwinizm był w Gdańsku oficjalnie zakazany¹⁵, stąd jego nagrobek trafił z konieczności w przestrzeń sakralną innego wyznania.

Tzw. druga (kalwińska) reformacja pojawiła się w Gdańsku w połowie lat 80. XVI w. i opowiedziało się wówczas za nią wielu kaznodziejów i pastorów podlegających gdańskiemu Ministerium Duchownemu. Na przełomie XVI–XVII w. kalwinizm zyskał poparcie większości miejskich elit, patrycjuszy, urzędników, ludzi wolnych zawodów, jednak masy i część wpływowych rodów patrycjuszowskich pozostały luteranckie. Edykt króla Zygmunta III z 1612 r., nakazujący wybieranie członków Rady i Ławy tylko z grona katolików (co było i tak nierealne) oraz luteranów ugruntował przewagę tego ostatniego wyznania, jednak wpływów kalwinizmu nie wykorzenił. W okresie apogeum wpływów kalwińscy dysponowali duchownymi w niemal każdym z gdańskich kościołów parafialnych i szpitalnych, jednak ostatecznie ostali się tylko przy dwóch ośrodkach – kościele św. Piotra i Pawła na Starym Przedmieściu oraz kościele św. Elżbiety na Starym Mieście¹⁶. Spora część patrycjuszy nadal za-

¹¹ M. Dunsby, dz. cyt., s. 1–2. Zob. także: P.P. Bajer, dz. cyt., s. 149.

¹² Zgodnie z tym, co twierdzi Fischer, szkoccy najemnicy (ale także Holendrzy) byli obsługiwani przez kaznodzieję z kościoła św. Elżbiety, który prowadził nabożeństwa na sposób kalwiński. T.A. Fischer, dz. cyt., s. 128. Zob. też: S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 66.

¹³ T.A. Fischer, dz. cyt., s. 126.

¹⁴ Tamże, s. 127. M. Dunsby, dz. cyt., s. 2. Zob. też: G. Frisch, *Der Sankt Marien Pfarrkirchen in Danzig inwendige Abriss*, wyd. K. Cieślak, wst. i komentarz na jęz. niemiecki C. Badstübner-Kizik przy współpracy K. Cieślak i H. Nogosseck, Gdańsk 1999, s. 220–221.

¹⁵ Rozumienia Eucharystii na sposób kalwiński kategorycznie zakazywała już tzw. *Notula* z 1562 r. Zob. B.O. Hovda, *The Controversy over the Lord's Supper in Danzig 1561–1567. Presence and Practice – Theology and Confessional Policy*, Göttingen–Bristol 2018, s. 102.

¹⁶ M.G. Müller, *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preussen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Berlin 1997, s. 111–137. P.P. Bajer, dz. cyt., s. 240, błędnie napisał, że kościół św. Elżbiety stał się kalwiński już w 1547 r. Jest to jednak niemożliwe, w tym czasie w Gdańsku nikt jeszcze nie słyszał o kalwinizmie. Kalwińska Druga Reformacja rozpoczyna się w Gdańsku w 1586 roku.

liczyła się do zwolenników nauk Jana Kalwina i chętnie wspierała przyjmowanie w szeregi gdańskiego kupiectwa ludzi swojego wyznania. Taki układ sił uczynił Gdańsk miastem wielowyznaniowym, zwłaszcza, że i katolicy zachowali tu swoje marginalne początkowo wpływy. W takim środowisku religijnym dobrze mogli się czuć przybywający tu z Wysp Brytyjskich za interesami anglikanie i przede wszystkim szkoccy presbiterianie, którzy już wcześniej mieli tu swoich pobratymców.

Miasto o dominującym obliczu protestanckim, jakim był Gdańsk, prawie w ogóle natomiast nie przyciągało emigrujących z Anglii i Szkocji katolików. Do rzadkości należała tu udokumentowana obecność katolików angielskich i to najczęściej obarczonych zadaniami o szczególnym charakterze. W 1578 r. przez pewien czas mieszkał w Gdańsku jezuita angielskiego pochodzenia, znakomity matematyk i z tego powodu profesor wielu kolegiów tego zakonu, Jacob Bosgrave. Był on towarzyszem tajnej misji innego jezuitę, specjalnego wysłannika papieskiego do Szwecji, Antonio Possevino. Ponieważ Bosgrave wykazał się niesubordynacją wobec przełożonego, Possevino nie zabrał go jednak do Sztokholmu¹⁷. Szkotem był natomiast inny jezuita, Robert Abercromby, w początku lat 80. XVI w. doradca biskupa włocławskiego, Hieronima Rozrażewskiego w sprawach gdańskich, w tym w sprawie ulokowania tam jezuickiego kolegium¹⁸. O Gdańsk musiał otrzeć się inny szkocki emigrant-katolik, szlachcic Patrick Gordon of Auchleuchries, następnie uczeń braniewskiego kolegium jezuitów¹⁹. Nie było natomiast żadnych Brytyjczyków wśród ponad 900 jezuitów, którzy przewinęli się przez placówkę gdańską Towarzystwa Jezusowego w Gdańsku od jej założenia w 1585 r. po kasatę zakonu w 1773 r.²⁰ W 1689 r. świeżo odbudowane po zniszczeniach wojny polsko-szwedzkiej 1655–1660 r. kolegium jezuitów w podgdańskich Starych Szkotach oglądał Peter Fest, określony mianem kapelana króla Anglii (można się domyślać, że chodziło o kapelana wypędzonego w tym czasie z Anglii Jakuba II Stuarta)²¹. Wśród zwykłych gdańskich katolików domniemani Anglicy/Szkoci zaliczali się raczej do rzadkości. W gronie stosunkowo dokładnie przebadanej przez piszącego te słowa populacji gdańskich katolików z lat 1608–1640 wśród około 2.550 ustalonych nazwisk zaledwie kilka mogłoby należeć do osób angielskiego pochodzenia (m.in. Jacob Byrd, Thomas Carr, Martinus Hull, Elisabeth, Regina i Thomas Law²²).

¹⁷ S. Kościelak, *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk–Kraków 2003, s. 26.

¹⁸ Tamże, s. 27.

¹⁹ P.P. Bajer, dz. cyt., s. 135.

²⁰ Zob. S. Kościelak, *Skład osobowy Kolegium Gdańskiego OO. Jezuitów w Gdańsku (XVI–XVIII w.)*, Gdańsk, 2005. Prawdopodobnie jeden z pracujących w Gdańsku jezuitów miał jednak szkockie korzenie. Nazywał się Krzysztof Bosuel, urodził się w Prusach Królewskich w 1608 r., ale jego ojciec miał pochodzić – według niektórych jezuickich katalogów – ze Szkocji. Krzysztof pracował w Gdańsku w latach 1641–1647, 1657–1661, 1676–1678. Zmarł tutaj w roku 1678. Zob. Tamże, s. 24; Zob. też R. Panfil, *Jezuici w Malborku w XVII w.* (praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2020), s. 144, gdzie domniemywano jego szkockiego pochodzenia.

²¹ Archivum Romanum Societatis Jesu, Pol. 56, f. 44v.

²² S. Kościelak, *Rejestr katolików gdańskich pierwszej połowy XVII wieku. Problem przydatności i wiarygodności ksiąg metrykalnych w badaniach nad stosunkami wyznaniowymi w dużym protestanckim ośrodku*, „Textus et Studia”, 2015, nr 4 (4), s. 25–46.

Natomiast w należącym do katolickich biskupów przedmieściu Stare Szkoty w spisie mieszkańców (głów rodzin) z 1597 r. zawierającym łącznie 209 osób można znaleźć siedem brytyjsko brzmiących nazwisk. Pięć z nich – jak zapisano w wykazie – należało do kalwinistów (Albinus Pikoock, Sibertus Tomson, Nicolaus Rompell, Hermanus Potter, Franciscus Potter), jedno do luteranina (Petrus Hill), a jedno do menonity (Georgius Reddick). Ani jednego nazwiska tego rodzaju nie było natomiast pośród 96 katolików²³.

KALWINIŚCI (PREZBITERIANIE) I ANGLIKANIE
Z WYSP BRYTYJSKICH W GDAŃSKU
PRZED UFUNDOWANIEM W 1707 R. KAPLICY BRYTYJSKIEJ
(TZW. KOŚCIOŁA ANGIELSKIEGO)

Przybysze z Anglii i Szkocji, którzy na przełomie XVI i XVII w. pojawiali się w Gdańsku, mogli być anglikanami (bądź purytanami) z Anglii, jednak ponad wszelką wątpliwość większą aktywność w osiedlaniu się tutaj nadal przejawiali szkoccy prezbiterianie. Według Theodora A. Fischera szkockie nazwiska pojawiały się w zapisach kościołów św. Piotra i Pawła i św. Elżbiety (jeszcze wówczas wcale nie kojarzonych z kalwinizmem) już od samego początku prowadzenia w nich rejestracji metrykalnej, to jest od około 1573 r.²⁴. Szczegółowo przebadał ten problem Peter Paul Bajer, wykazując począwszy od 1590 r. nieustający wzrost w odnotowywaniu szkockich nazwisk w kościele św. Piotra i św. Pawła, a zatem w okresie, gdy kościół ten rzeczywiście znalazł się w gestii gdańskich ewangelików reformowanych. Progres ten trwał aż do połowy XVII w. (131 chrztów w latach 40., 126 w 50. XVII w.), by następnie ulec jednak pewnemu wyhamowaniu i obniżeniu do rzędu 50–60 chrztów (w ciągu dekady) na przełomie XVII i XVIII wieku²⁵. Ta sama wzrostowa tendencja dotyczyła także drugiego z kalwińskich ośrodków w Gdańsku, kościoła św. Elżbiety. W latach 40. XVII w. w obu tych parafiach odnotowano zatem łącznie 242 chrzty oraz 78 ślubów zawartych z udziałem osób szkockiego pochodzenia²⁶. Oczywiście nie można tych wszystkich osób uznać za stałych mieszkańców Gdańska. Według danych rezydentów angielskich w 1650 r. mieszkało w Gdańsku zaledwie 21 Szkotów i Anglików (głów rodzin)²⁷, co jednak mogło być z kolei liczbą mocno zaniżoną. Szkoci/prezbiterianie sięgali po obywatelstwo miejskie, czyniąc to zwłaszcza po 1577 r. Nosili nazwiska, które powtarzały się w gdańskich księgach metrykalnych przez wiele pokoleń także i w późniejszym czasie (np. Murray). Niektórzy z nich ubiegając się o obywatelstwo powoływali się na swoje zasługi podczas wojny z Ba-

²³ Archiwum Diecezjalne we Włocławku, ABKP, 12 (32), Akta biskupa Rozrażewskiego, f. 243–245.

²⁴ T. A. Fischer, dz. cyt., s. 145.

²⁵ P. P. Bajer, dz. cyt., s. 237.

²⁶ Tamże, s. 242.

²⁷ Tamże, s. 243.

torem (Thomas Gregor, Thomas Griffin, Jacob Brown)²⁸. W XVII w. do wyróżniających się mieszkańców/obywateli szkockiego/prezbiteriańskiego pochodzenia na podstawie wypisów z ksiąg metrykalnych obu kalwińskich kościołów w Gdańsku można było zaliczyć przedstawicieli rodzin Aidy, Buchan, Clark, Davidson, Forbes, Gourlay, Stuart i Turner (kościół św. Piotra i Pawła) oraz Anderson, Hamilton, Morrison, Ramsey i Thomson (kościół św. Elżbiety)²⁹. Wśród wielu udzielających się wówczas w tych gminach – także charytatywnie – szkockiego pochodzenia kupców na szczególną uwagę zasłużył Daniel Davidson (inna wersja jego nazwiska – Davison), urodzony wprawdzie w Zamościu na południu Polski w 1647 r. (jego ojciec pochodził z Edynburga), ale następnie bardzo bogaty i wpływowy obywatel Gdańska. Był m.in. przewodniczącym zarządu Szpitala dla Ospowatych (niem. Pockenhaus) oraz starszym kalwińskiej gminy-parafii św. Piotra i Pawła. Umierając ustanowił fundację i szereg legatów dla ubogich studentów kalwińskiego wyznania z Polski oraz wdów i sierot z Gdańska, która trwała także w XVIII w.³⁰. Anglikanie w tym okresie wydają się być w Gdańsku niemal nieobecni. Pojedyncze osoby, rodziny mogły się wtapiać w lokalną społeczność luterańską/kalwińską lub szukać kontaktu i wsparcia u pobratymców prezbiteriańskiego pochodzenia ze Szkocji.

Tak rozbudowana społeczność szkocka/prezbiteriańska (szerzej – brytyjska), potrzebowała odpowiednio przysposobionych duszpasterzy i wykazywała skłonność do zachowania pewnej autonomii w tym względzie. Około 1588 r. istniała w Gdańsku jakoby szkocka gmina reformowana, jednak nic nie wiadomo o lokalizacji jej kościoła/kaplicy³¹. Pojedynczy duchowni tego wyznania i nacji pojawili się w Gdańsku także w połowie XVII w. W 1639 r. był to Wiliam Guild ze szkockiego Aberdeen. Kilka dekad później (za rządów w Anglii i Szkocji króla Karola II Stuarta) przybył tu z kolei Jacob Brown, który później był odpowiedzialny za prowadzenie w Królewcu, na zlecenie Wielkiego Kurfirsa – Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna (który sam również był wyznania kalwińskiego) gminy szkockiej w stolicy Prus Elektorskich³². Pomędzy Gdańskiem, Elblągiem a Królewcem kur-

²⁸ Fischer wliczył w przybliżeniu setki szkockich nazwisk w tych dwóch kościołach pomiędzy 1573 a 1699 rokiem. Znalazł je również, jednak rzadziej w innych gdańskich kościołach, także w tych, które w późniejszym czasie bardziej kojarzone były z wyznaniem luterańskim. W jeszcze inny sposób kwestię tę ukazuje Almut Hillebrand. Stosownie do jej ustaleń pomiędzy 1700 a 1755 w kościele św. Piotra i Pawła ochrzczono 66 dzieci z rodzin szkockiego pochodzenia. Zob. T.A. Fischer, dz. cyt., s. 43–44, 145, 193–198, 221–232. A. Hillebrand, dz. cyt., s. 207.

²⁹ P.P. Bajer, dz. cyt., s. 245, 391–419.

³⁰ T.A. Fischer, dz. cyt., s. 63. Por. M. Dunsby, dz. cyt., s. 9. Według niej zadaniem tej fundacji było kształcenie młodych Szkotów na teologicznych fakultetach szkół w Edynburgu i Lejdzie, tak aby mogli później zostać kaznodziejami w ewangelicko-reformowanych wspólnotach w Polsce. O rodzinie Davidson zob. także A. Biegańska, *Andrew Davidson (1591–1660) and his descendants*, „Scottish Slavonic Review”, 1998, vol. 10, s. 7–18.

³¹ M. Dunsby, dz. cyt., s. 2.

³² Ephraim Praetorius nazywa go „Broen” i umieszcza jego działalność w nieokreślonym czasie przed 1652 rokiem. Z kolei Dunsby, gdy referuje niezachowane obecnie dokumenty kościoła Angielskiego w Gdańsku, wskazuje na rok 1664, jako czas jego działalności i sugeruje, że być może głosił tu radykalne, kwakerskie idee. Fischer umieszcza go na dworze elektora około 1685 roku. Zob. E. Praetorius, *Danziger Lehrer Gedachtnis*, Danzig u. Leipzig 1760, s. 73. T.A. Fischer, dz. cyt., s. 140. M. Dunsby, dz. cyt., s. 2. Zob. też P.P. Bajer, dz. cyt., s. 247.

sował w tym czasie inny z kaznodziejów rodem z Wysp Brytyjskich, Samuel Hammond, o którego wyznaniu (a nawet nacji) nic jednak bliżej nie wiadomo³³.

W 1640 r. rezydent angielski w Gdańsku, Francis Gordon of Braco, negocjował z Radą Miejską możliwość pozyskania obszerniejszego miejsca (*capacior locus*) na potrzeby nabożeństw dla poddanych króla Anglii (i Szkocji) wymieniając m.in. Zieloną Bramę lub sąsiedztwo miejskiej Strzelnicy na Nowych Ogrodach³⁴. Wiemy i o nim, że musiał być prezbiterianinem, bowiem ożeniwszy się z gdańszczanką, Anną Węgner, wszystkie swoje pięcioro dzieci ochrzcił w kościele św. Piotra i Pawła³⁵. Wskazanych do duszpasterskiej posługi miejsc nie udało się pozyskać, wiadomo jednak, że od tego roku kupcy angielscy wynajęli na potrzeby swojej grupy zawodowej część pomieszczeń w kamienicy przy Szerokiej 16, zwanej później powszechnie Domem Angielskim, lub Anielskim i dysponowali tym lokum do 1690 r., często wykorzystując je także na miejsce spotkań modlitewnych i nabożeństw³⁶. Można się tylko domyślać, że bardziej prezbiteriańskich (purytańskich), niż anglikańskich, nie znamy jednak nazwisk ówczesnych duchownych poza wyżej wymienionymi oraz wspomnianym przez Ephraima Praetoriusa pod rokiem 1652 Robertem Moilerem³⁷. Od 1692 (1693) do 1712 r. kaznodzieją w Gdańsku był Thomas Burnet (Bournett), który nabożeństwa odprawiał w swoim prywatnym mieszkaniu przy ul. Mariackiej, w samym środku Głównego Miasta. Korzystano także z miejsca spotkań w jego domu na przedmieściu Żwirownia (Sandgrube)³⁸. Był on szkockiego pochodzenia, jak wcześniej Guild, wywodził się z Aberdeen, jednak jakiś czas pracował w Edynburgu³⁹. Do szkockiej nacji zaliczał się także Alexander Becks, duchowny wykorzystujący do swojej pracy na rzecz ziomków swój dom prywatny przy ul. Za Murami (Hintergasse)⁴⁰.

KAPLICA BRYTYJSKA (KOŚCIÓŁ ANGIELSKI) W GDAŃSKU W XVIII W., JEJ WYPOSAŻENIE I CHARAKTER POSŁUGI DUSZPASTERSKIEJ

Coraz ściślejsze związki gospodarcze między Gdańskiem a Anglią w początku XVIII w. zaowocowały podpisaniem umowy handlowej w 1706 r., której jednym z sygnatariuszy był rezydent angielski w Szwecji, reprezentujący interesy swego kraju także nad południowym Bałtykiem, John Robinson. Oprócz punktów dotyczących udogodnień w zakresie wymiany towarów zawierała ona także klauzulę dotyczącą zaspokojenia potrzeb religijnych przybywających do Gdańska Brytyjczyków.

³³ M. Dunsby, dz. cyt., s. 3.

³⁴ Ibidem, s. 2. A. Hillebrand, dz. cyt., s. 97.

³⁵ P.P. Bajer, dz. cyt., s. 168. Francis Gordon był równocześnie przedstawicielem królestwa Danii w Gdańsku. W 1643 roku wrócił do Szkocji, do Aberdeen i tam zmarł. Zob. *Dzieje przedstawicielstw Królestwa Danii w Gdańsku i Gdyni*, red. Arnold Kłonceżyński i Piotr Paluchowski, Pelplin 2019, s. 66–67.

³⁶ Tamże. Zob. więcej: E. Barylewska-Szymańska, *Dom Angielski*, w: *Encyklopedia Gdańska*, Gdańsk 2012, s. 231.

³⁷ E. Praetorius, dz. cyt., s. 73.

³⁸ M. Dunsby, dz. cyt., s. 2.

³⁹ Tamże, s. 7.

⁴⁰ Tamże, s. 2.

Miał być dla nich ustanowiony osobny kaznodzieja, zwolniony z miejskich podatków (akcyzy), przewidywano jednakże, że nabożeństwa będzie sprawować w prywatnym domu⁴¹. Artykuł 9 tej umowy wyraźnie mówił, że ma to być duchowny anglikański⁴². Korzystna atmosfera we wzajemnych stosunkach tuż po dokonaniu tego aktu, jak również proklamowanie w maju 1707 r. unii realnej między Anglią i Szkocją skłoniły Brytyjczyków mieszkających nad Motławą do pójścia za ciosem i ufundowania za zgodą władz miejskich osobnej „kaplicy brytyjskiej” (The Great Brittans Chapell), zwanej też później w dokumentach Kościołem Angielskim (niem. Englische Kirche). Złożyło się na tę fundację około trzystu kupców, jednak największe kwoty wyasygnowali m.in. Szkoci Thomas Leslie oraz Samuel Ramsey⁴³. Obaj często występowali na kartach zachowanej do naszych czasów księgi metrykalnej kalwińskiej gminy św. Piotra i Pawła na Starym Przedmieściu⁴⁴. Kamiénica, którą nabyto, mieściła się na Głównym Mieście, przy ul. Św. Ducha z dzisiejszym numerem 80, w dawnym domu gildii szyprów⁴⁵. Zgodnie z wpisem do księgi gruntowej Głównego Miasta władze miasta uznawały specyficzny charakter tego budynku – dla potrzeb sprawowania kultu i nabożeństw dla kupców brytyjskich⁴⁶.

Niezwykle oszczędne i sprzyjające wyznaniowemu synkretyzmowi było wyposażenie wewnątrz kaplicy. Znajdowały się w niej organy, ambona, a za ołtarz służył tak naprawdę tylko stół – za to rzeźbiony i pozłacany. Ściany kaplicy zdobiły herby Wielkiej Brytanii (Anglii i Szkocji) oraz dwa duże malowidła, przedstawiające Mojżesza z tablicami Dziesięciorga Przykazań oraz treść *Wyznania Wiary* i modlitwy *Ojcze Nasz* na tle wschodzącego słońca⁴⁷. Takie ozdoby z pewnością nie naruszały wrażliwości religijnej kalwinistów (gdyby korzystali z tej kaplicy), ale również nie mogły przeszkadzać wiernym – anglikanom. Również wykorzystywane przez wspólnotę srebra liturgiczne, odnotowane w 1812 r., a więc na koniec działalności brytyjskiej gminy religijnej, były typowe dla najprostszych czynności kościelnych i służyły udzielaniu chrztu (konew, czarka) oraz Wieczery Pańskiej (kielich)⁴⁸.

Na oblicze wyznaniowe i swoistą kalwinizację Kościoła Angielskiego w Gdańsku w tym czasie rzutowała z pewnością postawa pracujących tu duchownych. Zaprowadzono zasadę, że posługujący w Gdańsku brytyjscy duchowni powinni reprezentować na przemian obie brytyjskie nacje – po Szkocie powinien następować Anglik. Nie wydaje się jednak, aby konsekwentnie trzymano się tej zasady. Większość kaznodziejów Kościoła Angielskiego w Gdańsku wywodziła się ze Szkocji. Każdorazowo duchowni ci powinni byli dostosować się zwyczajów i rytu praktykowanego w Gdańsku⁴⁹, co również mogło prowadzić do zwiększenia wpływów kal-

⁴¹ M. Dunsby, dz. cyt., s. 3.

⁴² A. Hillebrand, dz. cyt., s. 116.

⁴³ M. Dunsby, dz. cyt., s. 3.

⁴⁴ Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej: APG], 356/6: s. 3, 289, 297, 304, 306.

⁴⁵ S. Kościelak, *Kalwini w Gdańsku*, w: *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 434.

⁴⁶ APG, 300,32/12, s. 131.

⁴⁷ M. Dunsby, dz. cyt., s. 3.

⁴⁸ Tamże, s. 11.

⁴⁹ Tamże, s. 4.

wińskich. Nawet jeśli zakładano, iż mieli to być w pierwszej kolejności duchowni anglikańscy to prezbiteriańska ludność szkockiego pochodzenia, która w Gdańsku stanowiła większość brytyjskiej populacji, przyciągała przede wszystkim duchownych swojego wyznania⁵⁰. Już pierwszy użytkownik nowej kaplicy, wspomniany wcześniej Thomas Burnet musiał poczuwać się do bycia kalwinistą. W 1712 r., po jego śmierci, pochowano go z honorami w krypcie kalwińskiego kościoła św. Piotra i Pawła na Starym Przedmieściu. Mowę pogrzebową wygłosił pastor tegoż kościoła, Stephan Wolters⁵¹. W latach 1714–1723 duchownym był tutaj Alexander Davidson, być może w prostej linii przedstawiciel zakorzenionej w Gdańsku rodziny o ewangelicko-reformowanym obliczu wyznaniowym⁵². Jeżeli nawet oficjalnie sprawował kult na sposób anglikański, co zdaje się sugerować relacja o Gdańsku, sporządzona za jego rządów, ale opublikowana w Londynie w 1734 r.⁵³, to fakt, iż zaliczał się do jakobitów i nie chciał modlić się za króla Jerzego sprawił, że większość brytyjskiej kongregacji w Gdańsku odwróciła się odeń i wybrała – jak stwierdzało cytowane źródło – „Komunię z kalwinistami”⁵⁴. Po jego śmierci sprowadzono z Anglii do Gdańska Wiliama Bickertona (vel Bucketona), być może bardziej prawowiernego anglikanina, jednak nic bliżej nie wiadomo o jego wyznaniowych preferencjach. Gdy jednak ten w 1727 r. opuścił ziemie Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej⁵⁵, w jego miejsce nastąpił Peter Hay, kaznodzieja w Brytyjskiej Kaplicy w l. 1727–1760⁵⁶, który nie wiadomo, czy był Szkotem, na pewno jednak był kalwinistą. Był on w Gdańsku pierwszym żonatym brytyjskim duchownym, a ślub wziął w kalwińskim kościele Starego Miasta pw. św. Elżbiety⁵⁷.

Po bardzo krótkiej służbie w Gdańsku dwóch kolejnych duchownych, Johna Tuckera (ok. 1762) oraz Joshui Kenworthy (1763) w październiku 1764 r. nastąpił tu Richard Jameson, kolejny Szkot, doktor teologii z Edynburga⁵⁸, nauczyciel i wychowawca Johann Schopenhauer, o którym autorka *Gdańskich wspomnień młodości*, skądinąd luteranka, wypowiadała się zawsze w sposób ciepły i pełen szacunku⁵⁹. W ocenie Almut Hillebrand był on duchownym anglikańskim⁶⁰ jednak wydawane

⁵⁰ W kalwiński charakter duszpasterskiej posługi w tym kościele, jednak bez podania bliższych szczegółów nie wątpił również P.P. Bajer, dz. cyt., s. 245.

⁵¹ M. Dunsby dz. cyt., s. 7.

⁵² D. Weichbrodt geb. von Tiedemann (hrsg.), *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14–18 Jahrhundert*, Klausdorf-Schwentine 1986–1992, vol. 1, s. 129; nie ma dowodów na to, że wywodził się z rodziny bogatych kupców z Edynburga, osiadłych później w Zamościu. Rodzina duchownego Aleksandra przybyła jednakże ze szkockiego Aberdeen. Zob. też P.P. Bajer, dz. cyt., s. 297.

⁵³ *A Particular Description of the City of Dantzick... by an English Merchant, lately Resident there*, London 1734.

⁵⁴ Tamże, s. 41.

⁵⁵ E. Praetorius, dz. cyt., s. 73. M. Dunsby, dz. cyt., s. 7.

⁵⁶ E. Praetorius, dz. cyt., s. 73.

⁵⁷ M. Dunsby, dz. cyt., s. 7–8.

⁵⁸ Tamże, s. 8.

⁵⁹ J. Schopenhauer, *Gdańskie wspomnienia młodości*, przekł. T. Kruszyński, Gdańsk 2010, s. 42–44.

⁶⁰ A. Hillebrand, dz. cyt., s. 201.

od 1743 r. gdańskie informatory personalne, drukowane co roku pod wspólną nazwą *Das jetzt-lebende Danzig* wyraźnie i jednoznacznie umieszczały i jego i jego poprzedników pośród kaznodziejów reformowanych (podobnie zresztą jak każdorazowego duchownego z tutejszej hugenockiej gminy francuskiej)⁶¹. Po zakończeniu swojej misji w Gdańsku w 1789 r. powrócił do ojczyzny, a zmarł w północno-wschodniej Anglii, w Newcastle. Jego następcą został od 1790 r. Wiliam Gardiner, również z tytułem doktora teologii. Za jego rządów Kościół Angielski w dalszym ciągu pozostawał w bliskich kontaktach i współpracy z kalwińskim kościołem św. Piotra i Pawła, czego dowodem były podejmowane wspólne akcje charytatywne na rzecz gdańskiego sierocińca (Findelhaus)⁶². Brytyjska społeczność w Gdańsku wydała także szereg pastorów (kaznodziejów), którzy zasilili duszpasterstwo w tradycyjnych kościołach kalwińskich miasta. W kościele św. Piotra i Pawła byli to Jacob Buchan (1718–1776), Peter Jacob Buchan (1753–1814), syn poprzedniego, Franz Bellair (1762–1831), a także wybitny działacz oświeceniowy i propagator kultury angielskiej nad Motławą, Samuel Wilhelm Turner (1739–1806)⁶³. W kościele św. Elżbiety czynni przez pewien czas byli wyżej wymienieni Peter Jacob Buchan i Franz Bellair.

BRYTYJSKA SPOŁECZNOŚĆ SKUPIONA WOKÓŁ KOŚCIOŁA ANGIELSKIEGO I KALWIŃSKICH PARAFII

Po ufundowaniu Kaplicy Brytyjskiej ogół członków brytyjskiej społeczności w Gdańsku nadal w głównej mierze wywodził się ze Szkocji i taki też – szkocki, prezbiteriański – charakter nadawał całej tej kolonii⁶⁴. Faktyczny zarząd nad kaplicą i jej majątkiem sprawowało od trzech do pięciu zarządców kasy kościelnej (tzw. prowizorów). Oprócz nich powoływano jeszcze pięciu-sześciu zarządców brytyjskiej Kasy Ubogich (zwanych też diakonami lub starszymi Kościoła Angielskiego). Wśród owych starszych wymieniano nazwiska najszacowniejszych brytyjskich mieszkańców Gdańska, takich, jak Ramsey, Leslie, Gibsone, Kabrun, Maclean. Byli oni Szkotami i jednocześnie kalwinistami. Jednym z nich był np. Archibald Gibsone, który z powodu swojego szkockiego pochodzenia posądzany był początkowo

⁶¹ Można zacytować m.in. wydany niedawno drukiem *Das jetzt-lebende Danzig. Anno 1777 w: Das Danziger Adressbuchwasen*, von R. Wenzel, mit den Nachdrucken: *Das jetzt-lebende Danzig. Anno 1777; Adressbuch des Koenigl. Westpreussischen See- und Handelsstadt Danzig und der combinirten Städte Stolzenberg für Jahr 1797; Adressbuch des Landeskreises Danzig 1888*, Sonderchriften des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreussen e.V. Nr 89, Hamburg 2004, s. 33. Co interesujące, podobna informacja w księdze adresowej z 1797 roku nie jest już tak jednoznaczna. Ibidem, s. 76. Inne XVIII-wieczne informatory personalne zob. Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska, Uph. o. 4847 oraz Uph. o. 4848.

⁶² M. Dunsby, dz. cyt., s. 10.

⁶³ L. Rhesa, *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern*, Königsberg 1834, s. 80–81. T.A. Fischer, dz. cyt., s. 137, wspomina młodszego z Buchanów, ale w pewnym momencie myli nazwisko Turner z Thompson. Tak czy owak obaj byli według niego Szkotami. O Turnerze i jego znaczeniu więcej u A. Hillebrand, dz. cyt., s. 239–307. Zob. także P.P. Bajer, dz. cyt., s. 296–297.

⁶⁴ A. Hillebrand, dz. cyt., s. 212.

o sprzyjanie odsuniętych od tronu Anglii Stuartom i z tego powodu traktowany nieufnie przez wierną dynastii hanowerskiej rząd w Londynie. Ostatecznie mianowano go jednak w latach 1724–1735 zastępcą rezydenta, a od 1735 do 1750 brytyjskim rezydentem (konsulem) w Gdańsku. Swoje dzieci zwykł chrzczyć w kalwińskim kościele św. Piotra i Pawła, grupującym zamożniejszą część ewangelicko-reformowanej społeczności Gdańska. Pod koniec życia, pomiędzy 1761 a 1779 r. był jednym z prowizorów Kościoła Angielskiego⁶⁵. Szkockie i dobrze osadzone w kalwińskiej społeczności Gdańska były rodziny Clerck, Davidson, Maclean (ci ostatni silnie też powiązani z kalwińską gminą francuskojęzyczną, potomkami francuskich hugenotów⁶⁶). Na przełomie XVIII i XIX w. do wielkiego znaczenia w Gdańsku doszła armatorska, szkockiego pochodzenia rodzina Kabrun, której członkowie często korzystali z usługi sakramentalnej w kościołach kalwińskich św. Piotra i Pawła oraz św. Elżbiety⁶⁷. Niektórzy z tych zaangażowanych w życie brytyjskiej wspólnoty zamożnych Szkotów/prezbiterian przenikali także do świeckich gremiów zarządzających ogólniejszą strukturą ewangelicko-reformowaną. W składzie organu doradczo-kontrolnego, tzw. Kolegium Trzynastu (*Collegium der Dreyzehner*) można było wyliczyć w XVIII w. m.in. Wilhelma Turnera, Georga i Wilhelma Moirów, Johanna Daniela Clercka⁶⁸. Było to zatem doskonałe świadectwo asymilowania się różnorodnych etnicznie grup kalwińskiej społeczności miasta. Tych, którzy rzeczywiście korzystali z Kaplicy Brytyjskiej musiało być bowiem w Gdańsku niewiele. Według wyliczeń Almut Hillebrand opartych na danych statystycznych z periodyku *Danziger Anzeigen* w 22 przebadanych przez nią latach z okresu pomiędzy 1749 a 1791 rokiem w Kościele Angielskim udzielono łącznie zaledwie 31 chrztów (średnio więc około 1,5 rocznie!), zawarto 11 ślubów (po 0,5 rocznie!) i dokonano 1 pochówku (!)⁶⁹. Byłaby to więc społeczność zaledwie kilku (kilkunastu) rodzin, która silniej identyfikowałaby swoją narodowość (brytyjskość), aniżeli wyznanie. Oczywiście przy obecnym stanie zachowania źródeł nie można wykluczyć, że to oni właśnie podkreślali w ten sposób swoją wyznaniową odmienność (jako anglikanie? a może jednak bardziej – jako angielscy purytanie?), jednak zarząd swojego kościoła chętnie oddawali w ręce zamożnych, szkockich prezbiterian.

Większość tych szkockich kalwinistów charakteryzowała się tendencją do wtapiania się w lokalną społeczność gdańskich obywateli. Spektakularne były ożenki

⁶⁵ A. Hillebrand, s. 207. Hillebrand przedstawiła dane z periodyku przechowywanego w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk – *Wochentliche Danziger Anzeigen*, ale ich nazwiska wspomniano także w informatorze gdańskim z 1777 roku. Pośród prowizorów kościoła byli także Adam Elliot i Michael Barstow. Oprócz wspomnianych wyżej osób brytyjska Kasa Ubogich była zarządzana także przez Johna Atkinsona, Wilhelma Theodora Houwensa oraz Henry’ego Simsona. Zob. *Das Danziger Adressbuchwasen*, s. 30.

⁶⁶ A. Hillebrand, dz. cyt., s. 210–221, 312.

⁶⁷ Tamże, s. 312.

⁶⁸ Szerzej na ten temat zob. S. Kościelak, *Środowisko gdańskich kalwinistów w połowie XVIII wieku*, w: *Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018, s. 129–154.

⁶⁹ A. Hillebrand, dz. cyt., s. 206. Ta ostatnia kwestia nie powinna dziwić. Brytyjczycy nie posiadali własnego cmentarza, dlatego korzystali z cmentarzy innych parafii, zwłaszcza zaś kalwińskich miejsc pochówku.

osób szkockiego (kalwińskiego) pochodzenia z przedstawicielami (przedstawicielkami) najpoważniejszych gdańskich rodów patrycjuszowskich, nie zawsze kojarzonych z kalwinizmem. Tak działo się już w XVII w., a jeden z najbardziej spektakularnych przykładów stanowił przypadek Szkota, Thomasa Gellatlay, który związaawszy się przez ożenek w 1623 r. z przywódcami obozu kalwińskiego w Gdańsku – Zierenbergami (Czirenberg) zapoczątkował w mieście nad Motławą – po niemczeniu nazwiska – ród Gellentínów, wkrótce również mających dostęp do władzy w mieście. Częściej jednak były to związki małżeńskie z luteranami (np. William Patterson, szkocki pułkownik w służbie miasta, który poślubił w 1664 r. córkę burmistrza, Adriana von der Linde, lub wnuczka wspomnianego wyżej Daniela Davissona, Charlotta Konstancja Beata, która w 1783 r. poślubiła burmistrza i uczonego, Carla Friedricha von Gralatha⁷⁰). Ciekawy przykład przyciągnięcia do angielską kolonią poprzez ożenek stanowili Uphagenowie, którzy wprawdzie byli pochodzenia niderlandzkiego, jednak kiedy Peter Uphagen, zamożny kupiec i armator ożenił się ze szkockiego pochodzenia panną Elizabeth Forret (ślub odbył się w kościele św. Piotra i Pawła), on sam zacząłłożyć na utrzymanie Kościoła Angielskiego w Gdańsku oraz jego duchownych⁷¹. Księgi metrykalne z kościołów św. Piotra i Pawła i św. Elżbiety świadczyły o tym, że Brytyjczycy mieszkający w Gdańsku wybierali dla swoich dzieci niemieckobrzmiące imiona, Ernst, Wilhelm, etc. Zdarzało się także, że Szkotów (Brytyjczyków) chowano też w kościołach luteranckich. Zaszczytu pochowania w kościele Mariackim oprócz wspomnianego wyżej kapitana Gourlay'a dostąpił np. w 1731 r. pułkownik Sinclair, od 1698 r. wysoki oficer w służbie Gdańska⁷². Członkowie rodziny Kabrun korzystali natomiast z cmentarza przy kościele Zbawiciela (Salwator) na stokach Biskupiej Górki.

STOPNIOWY REGRES GMINY KOŚCIOŁA ANGIELSKIEGO W XIX W. I JEJ DOMNIEMANA ANGLIKANIZACJA

Już u progu wojen napoleońskich, prawdopodobnie na skutek krótkotrwałego zbliżenia francusko-pruskiego na przełomie 1805 i 1806 r, gmina brytyjska w Gdańsku zaczęła się chylić ku upadkowi. Kaznodzieja Gardiner opuścił miasto wraz z rodziną jeszcze w 1806 r. i nikogo nowego nie powołano w jego miejsce⁷³. W kilka miesięcy później, w maju 1807 r. miasto opanowali Francuzi, będący z Anglią w stanie permanentnej wojny. Ustanowienie na mocy traktatu w Tylży Wolnego Miasta Gdańska doprowadziło do zerwania stosunków z Anglią oraz zaprowadzenia wymierzonej w handel z krajami Korony Brytyjskiej blokady kontynentalnej⁷⁴. Brytyjczycy, którzy zostali w mieście, poszukali opieki duszpasterskiej w innych świątyniach miasta, przede wszystkim kalwińskich. Kaplicę Brytyjską najpierw na

⁷⁰ T. A. Fischer, dz. cyt., s. 112–113.

⁷¹ M. Dunsby dz. cyt., s. 7.

⁷² T. A. Fischer, dz. cyt., s. 135.

⁷³ M. Dunsby, dz. cyt., s. 10.

⁷⁴ W. Zajewski, *Stagnacja gospodarcza i eksploatacja finansowa Wolnego Miasta Gdańska*, w: *Historia Gdańska*, t. 3:2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 150–154.

potrzeby swojego duszpasterstwa wynajmowali menonici, potem, w 1813 r., podczas drugiego oblężenia, zamieniono ją w lazaret. Duszpasterstwo dla Brytyjczyków po kilku nieudanych próbach reaktywacji w latach 20. XIX w. uległo odnowieniu w sposób trwały dopiero w 1845 r. i wydaje się, że odtąd była to już typowa anglikańska świątynia, podlegająca biskupowi Londynu i na przełomie XIX i XX w. powiązana z angielskim Domem Marynarza w Nowym Porcie (portowej dzielnicy Gdańska). Świadczyło o tym odnotowane dla 1914 r. wyposażenie jej wnętrza – oprócz znajdującego się tutaj niegdyś połączanego stołu należał do niego także krzyż i lichtarze na bliżej nieokreślonym ołtarzu⁷⁵. Taki też obraz – anglikańskiej wspólnoty „od zawsze” – wykreowała w swoim artykule Martha Dunsby, której krewny Frank S.N. Dunsby, stał na czele wspomnianego wyżej angielskiego związku marynarskiego.

Czy zatem wszyscy osiedlający się w Gdańsku w XVII–XVIII w. Brytyjczycy byli presbiterianami/purytanami? Z pewnością nie. Do grona Anglików-anglikanów zaliczali się na pewno niektórzy brytyjscy rezydenci, w tym wspomniany już John Robinson (zresztą bardziej konsul w Sztokholmie, niż Gdańsku)⁷⁶. Byli jednak na tyle nieliczni, że albo dostosowywali się do preferencji wyznaniowych ogółu swojej wspólnoty, albo – sięgali po duszpasterstwo doraźne, w prywatnych domach. Anglikańskie nabożeństwa często odbywały się właśnie w rezydencjach gdańskich konsulów. Być może zresztą pod rządami niektórych kaznodziejów brytyjskich w Kościele Angielskim duszpasterstwo anglikańskie brało w nim jednak górę. Z braku źródeł nie da się tego jednakże jednoznacznie potwierdzić.

BRYTYJSCY RADYKAŁOWIE – CHILIAŚCI I KWAKRZY W GDAŃSKU⁷⁷

W 1600 r. zawitali do Gdańska wypędzeni z Anglii przez Elżbietę I chiliści, głoszący rychły koniec świata. Przewodził im kaznodzieja i prorok, Thomas Leamer, kupiec angielski z Amsterdamu. Co ciekawe, wystąpili przeciwko chiliastom gdańscy arianie, którzy sami w Gdańsku byli prześladowani i musieli ukrywać swoją religijną tożsamość. Arianie zorganizowali całą serię pisemnych i ustnych polemik i dysput w mieście i poza nim przeciwko nowej, groźnej dla siebie grupie radykałów.

⁷⁵ M. Dunsby, dz. cyt., s. 12. Tego rodzaju wyposażenie, zwłaszcza krzyż, byłby nie do zaakceptowania przez szkockich presbiterianów. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VIII, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 304 informował jednakże o zamieszkujących w Nowym Porcie około 1868 roku 86 kalwinistach, co stawiałoby tę kwestię w ciekawym i w dalszym ciągu niejednoznacznym świetle!

⁷⁶ A. Hillebrand, dz. cyt., s. 218. Nawet jeśli pominie się Gibsone'ów, którzy mocno zapuścili korzenie w gdańską społeczność, inni, na przykład James Bavington Jeffereys, byli także Szkotami i będąc w większości presbiterianami wchodzili w związki z kalwińskimi rodzinami z Gdańska. Zob. tamże, s. 218–221.

⁷⁷ Na ten temat więcej zob. S. Kościelak, *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, w: *Od Exsiliu do Exile. Przymus w Migracjach*, red. A. Mazurkiewicz, „Studia Historica Gedanensia”, 2014, vol. 5, s. 203, 205–206.

Ostatecznie publiczna ariańska dysputa przeciwko chiliastom w granicach miejskiej jurysdykcji została rozpedzona przez miejskich pachołków, a Leamera wtrącono do więzienia – oskarżając go jednakże o przestępstwo pospolite – bigamię⁷⁸. W późniejszym czasie działał on na terenie Niderlandów, próbując wiązać się z grupą tamtejszych anabaptystów, posądzano go jednakże z kolei o ariański chiliizm⁷⁹.

W drugiej połowie XVII w. pojawili się w okolicach Gdańska kwakrzy, tzw. „drżący”, zwani tak od sposobu mistycznego przeżywania kontaktu z Bogiem. Opuścili oni Anglię po 1660 r. na skutek restauracji w Anglii dynastii Stuartów. Przewodził im jeden z przywódców tej grupy wyznaniowej, Wiliam Ames. Był on wcześniej oficerem armii Cromwella, kaznodzieją i pisarzem religijnym. Poszukujących spokojnego miejsca do zamieszkania kwaków zachęcił do wyprawy nad Wisłę i Motławę dopiero co zawarty pokój oliwski (1660 r.), kończący wojnę Polski ze Szwecją i gwarantujący protestantom na terenie Prus Królewskich minimum praw do swobodnej egzystencji⁸⁰. Ames zdołał nawiązać kontakt z zamieszkującymi w Gdańsku menonitami, niektórzy z jego zwolenników mieli przeniknąć w obręb ścisłej miejskiej jurysdykcji, przede wszystkim znaleźli jednak lokum w posiadłościach kościelnych w Siedlcach i Starych Szkotach. Sam Ames został jednak z miasta wydany, a przedtem zarekwirovano mu wszystkie religijne pisma, które ze sobą przywiózł⁸¹. Na kwaków spadły prześladowania i to zarówno ze strony katolików, jak i protestantów.

Antykwakerskie ustawodawstwo nasiliło się zwłaszcza w latach 1677–1678, gdy przez miasto przetoczyły się spory o charakterze społecznym. Niechęć o charakterze religijnym – do grupy zupełnie odmiennej co do pryncypiów wiary – nałożyła się na niechęć o podłożu ekonomicznym – wobec grupy z powodu swojej programowej oszczędności i pracowitości niebezpiecznej na niwie gospodarczej konkurencji⁸². Doszło zatem nawet do utworzenia wspólnej luterkańsko-katolickiej komisji, która w styczniu 1678 r. zajęła się oceną poglądów głoszonych przez zamieszkujących miasto radykałów religijnych różnych opcji. Działalność i obecność kwaków, zwanych tu często entuzjastami (*Enthusiasten*), spotkała się z powszechnym potępieniem⁸³. Dekret przeciwko arianom i kwakrom wydał 12 lutego 1678 r. przebywający wówczas w Gdańsku Jan III Sobieski⁸⁴. W obronie kwaków, „miłujących pokój sąsiadów i braci w chrześcijańskiej wierze”, wystąpił wówczas do władz Gdańska – współzarządzających w tym czasie również podgdańską osadą-przedmieściem Siedlce (gdzie radykałowie ci zamieszkiwali w największej liczbie)

⁷⁸ J. Tazbir, *Antytrynityzm w Gdańsku i okolicach*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1976, t. 21, s. 63.

⁷⁹ K.L. Sprunger, *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, „Studies in the History of Christian Thought”, vol. 31, Leiden 1983, s. 82.

⁸⁰ M. Wajsbium, *Quakers and Poland, 1661 – 1919*, „The Polish Review”, 1966, vol. 11, No. 2, s. 12.

⁸¹ Tamże.

⁸² Tamże, s. 13.

⁸³ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku...* dz. cyt., s. 170.

⁸⁴ E. Cieślak, *Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego*, w: *Historia Gdańska*, t. 3:1, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 255.

– bliżej nieznanemu William Gibson, być może krewny/przodek wymienionych już wyżej Aleksandra i Archibalda Gibsonsów⁸⁵. Mimo zatem różnych form walki z tą radykalną grupą wyznaniową, m.in. poprzez publikowanie przeciwko nim pisemnych polemik⁸⁶, kwakrzy w Gdańsku zdołali się w stopniu podstawowym zorganizować, przez kilka lat z rządu począwszy od 1682 r. zwołując tu co roku potajemnie autonomiczne synody, osobno także dla kwakierów, co na kontynencie europejskim było swoistym ewenementem⁸⁷. W 1689 r. Rada Miejska wydała jednakże kolejny edykt, zakazujący kwakrom wynajmowania w mieście i jego posiadłościach domów, mieszkań, a nawet pomieszczeń na zebrania, a nakazujący zajmowane lokale natychmiast opuścić⁸⁸. W ostatniej dekadzie XVII w. zaprzestano zatem organizowania synodów, a sytuacja kwaków w Gdańsku uległa dalszemu pogorszeniu i to mimo interwencji dyplomatycznych czynionych na ich rzecz z zewnątrz, m.in. przez nowego króla Anglii, Wilhelma III Orańskiego. Kwakrzy zaczęli masowo opuszczać obszar Prus Królewskich i przenosić się do brytyjskich kolonii w Ameryce Północnej (głównie do Pensylwanii). W 1721 r. umarł ostatni gdański kwakier⁸⁹. Jeszcze jednak w 1728 r. według jezuickich danych nawrócono tu na katolicyzm jedną bliżej nieokreśloną kwakierkę.

PODSUMOWANIE

Z powodu braku odpowiednich źródeł, bezpośrednio świadczących o działalności brytyjskiej społeczności (zwłaszcza jej gminy skupionej wokół Kaplicy Brytyjskiej – tzw. Kościoła Angielskiego) precyzyjne ustalenie jej wyznaniowego charakteru jest niezwykle utrudnione. Dzięki nagromadzeniu szeregu dowodów pośrednich można się jednak domyślać, że byli to głównie szkoccy prezbiterianie, którzy nadali tej gminie kalwiński charakter. Bezpośrednio z Kościołem Angielskim wiązała się jednak mniejszość przybyszów z Wysp Brytyjskich, o czym świadczyły dane statystyczne z tzw. ruchu naturalnego, odnotowywanego systematycznie m.in. w gdańskiej prasie ogłoszeniowej. Większość tych szkockiego pochodzenia prezbiterian wtapiała się stopniowo w niemieckojęzyczną społeczność gdańskich kalwinistów, korzystając z dwóch głównych ośrodków tego wyznania w Gdańsku, kościoła św. Piotra i Pawła oraz św. Elżbiety. Społeczność Brytyjczyków, bardzo dobrze zorganizowana i raczej zamożna, jednak bardzo nieliczna, uległa stopniowej anglikanizacji dopiero w XIX i XX wieku. Bardzo ważne na przestrzeni dziejów i odgrywające istotną rolę w dziejach religijnych gdańskiej społeczności Brytyjczyków okazały

⁸⁵ W. Gibson, *Christliche Ansprache an die Obrigkeit in Dantzig und Schiedlitz wegen etlicher alldar verfolgen Christen*, Amsterdam 1679. Zob. też A. Biegańska, *The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century)*, „Canadian Slavonic Review”, vol. XLIII, No. 1, March 2001, s. 7.

⁸⁶ S. Kościelak, „*Scrutator Veritatis*”. *Drukowane dysputy teologiczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 2003, t. 68, z. 2–3, s. 83–87.

⁸⁷ M. Wajsblum, dz. cyt., s. 13.

⁸⁸ E. Cieślak, *Obraz społeczeństwa gdańskiego...*, dz. cyt., s. 255.

⁸⁹ M. Wajsblum, dz. cyt., s. 14.

się zwłaszcza rodziny Davidsonów, Gibsone, Kabrunów, Macleanów. Wszystkie one wywodziły się ze Szkocji i wiązały się z wyznaniem kalwińskim. Epizodycznie natomiast w Gdańsku działały ugrupowania wywodzących się z Anglii religijnych radykałów, na początku XVII w. chiliaści, a na przełomie XVII i XVIII w. kwakrzy. Nie znalazłszy tu jednak korzystnych warunków do działania i egzystencji rychło Gdańsk opuściły. Niewielu tu także – ze względu na protestancki charakter miasta – osiadło brytyjskich (szkockich) katolików.

BRYTYJSKIE GRUPY WYZNANIOWE W GDAŃSKU W XVII–XVIII (XIX) WIEKU

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł przedstawia religijne aspekty funkcjonowania w Gdańsku społeczności emigrantów z Wysp Brytyjskich, przede wszystkim Szkotów. O zaopatrzenie swoich potrzeb religijnych zabiegali oni już w średniowieczu, o czym świadczy istnienie kaplic i ołtarzy w niektórych z gdańskich kościołów. Po sukcesie reformacji osiedlali się w Gdańsku przede wszystkim szkoccy prezbiterianie. Do ich posługi sprowadzono duchownych z kraju macierzystego. Zarówno prezbiteriańscy duchowni jak i zamożna szkocka elita kupiecka tego wyznania zdominowała pozyskany w 1707 r. obiekt sakralny, tzw. Kościół Angielski. Tylko część zamieszkałych w Gdańsku prezbiterian identyfikowała się jednakże z tym obiektem – zgodnie z prawnymi ustaleniami, mającym charakter świątyni „etnicznej” – symultanicznej z anglikanami. Większość Szkotów – zawierając związki rodzinne – wtapiała się powoli w społeczność miasta nad Motławą, korzystając z innych obiektów kalwińskich. Obok prezbiterian oraz śladowo występujących tu anglikanów i katolików próbowali osiedlić się w Gdańsku również angielscy radykałowie, chiliaści i kwakrzy, ale nieprzychylnym ustawodawstwem miejskim oraz akcjami prewencyjnymi skutecznie uniemożliwiły ten transfer.

BRITISH RELIGIOUS GROUPS IN GDAŃSK IN THE 17TH–18TH (19TH) CENTURIES

SUMMARY

The article presents religious aspects of the functioning of the emigrant community from the British Isles in Gdańsk, especially the Scots. They strove for their religious needs from the Middle Ages, as evidenced by the existence of chapels and altars in some of Gdańsk's churches. After the success of the Reformation, mainly Scottish Presbyterians settled in Gdańsk. Clergy from their home country were brought to their service. Both Presbyterian clergy and the wealthy Scottish merchant elite (also Presbyterian) dominated the religious object obtained in 1707, the so-called English Church. However, only some of the Presbyterians living in Gdańsk identified with this object, which in accordance with legal arrangements

was having the character of an „ethnic” temple simultaneous with Anglicans. Most Scots slowly merged into the community of Gdańsk by creating family relationships was using other Calvinist objects. In addition to Presbyterians and few Anglicans and Catholics also English radicals like Chiliasts and Quakers tried to settle in Gdańsk but unfavourable city legislation and preventive actions effectively prevented this transfer.

BRITISCHE RELIGIÖSE GRUPPEN IN DANZIG IM 17. - 18. (19.) JAHRHUNDERT

ZUSAMMENFASSUNG

Der vorliegende Artikel stellt religiöse Aspekte der Funktionsweise der Gemeinschaft der Einwanderer von den Britischen Inseln, insbesondere der Schotten, in Danzig vor. Bereits im Mittelalter versuchten sie, für ihre religiösen Bedürfnisse zu sorgen, wie die Existenz von Kapellen und Altären in einigen der Kirchen in Danzig beweist. Nach dem Erfolg der Reformation ließen sich hauptsächlich schottische Presbyterianer in Danzig nieder. Geistliche aus ihrem Heimatland wurden ihnen zu Diensten gestellt. Sowohl der presbyterianische Klerus als auch die wohlhabende schottische Handelselite dieser Konfession dominierten das 1707 erworbene sakrale Objekt, die so genannte Englische Kirche. Allerdings identifizierte sich nur ein Teil der in Danzig lebenden Presbyterianer mit diesem Objekt, das nach den gesetzlichen Regelungen den Charakter eines „ethnischen” Gotteshauses - gleichzeitig mit den Anglikanern hatte. Die meisten Schotten, die familiäre Bindungen eingingen, fügten sich langsam in die Stadtgemeinde an der Mottlau ein und nutzten andere kalvinistische Einrichtungen. Neben Presbyterianern und vereinzelt hier auftretenden Anglikanern sowie Katholiken versuchten auch englische Radikale, Bekenner des Chiliasmus sowie Quäker, sich in Danzig niederzulassen, doch die für sie ungünstige Gesetzgebung und die präventiven Maßnahmen der Stadt verhinderten diesen Versuch wirksam.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane:

- Das Danziger Adressbuchwasen*, von R. Wenzel, mit den Nachdrucken: *Das jetzt-lebende Danzig. Anno 1777; Adressbuch des Koenigl. Westpreussischen See- und Handelsstadt Danzig und der kombinierten Städte Stolzenberg für Jahr 1797, Adressbuch des Landeskreises Danzig 1888*, „Sonderschriften des Vereins für Familienforschung Ost- und Westpreussen e.V.“ No. 89, Hamburg 2004.
- Frisch G., *Der Sankt Marien Pfarrkirchen in Dantzig inwendige Abriss*, ed. K. Cieślak, introductory and commentary in Germ. C. Badstübner-Kizik with coop. K. Cieślak and H. Nogosseck, Gdańsk 1999.
- Gibson W., *Christliche Ansprache an die Obrigkeit in Dantzig und Schiedlitz wegen etlicher alldar verfolgen Christen*, Amsterdam 1679.

Praetorius E., *Danzig i Leipzig*, 1760.

A Particular Description of the City of Dantzick... by an English Merchant, lately Resident there, London 1734.

Schopenhauer J., *Gdańskie wspomnienia młodości*, transl. T. Kruszyński, Gdańsk 2010.

Weichbrodt D. geb. von Tiedemann (ed.), *Patrizier, Bürger, Einwohner der Freien und Hansestadt Danzig in Stamm- und Namentafeln vom 14–18 Jahrhundert*, Klausdorf-Schwentine 1986, vol. 1.

Opracowania:

Bajer P.P., *Scots in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 16th–18th Centuries: The Formation and Disappearance of an Ethnic Group*, Leiden – Boston 2012.

Barylewska-Szymańska E., *Dom Angielski*, w: *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk: 2012, s. 231.

Biegańska A., *Andrew Davidson (1591–1660) and his descendants*, „Scottish Slavonic Review” 10/1998, s. 7–18.

Biegańska A., *The Learned Scots in Poland (From the Mid-Sixteenth to the Close of the Eighteenth Century)*, „Canadian Slavonic Review”, 43/2001, No. 1, s. 3–12.

Britain and Poland-Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795, eds. R. Unger, J. Basista, Leiden – Boston 2008.

Cieślak E., *Obraz społeczeństwa gdańskiego i jego życia codziennego*, w: *Historia Gdańska*, red. E. Cieślak, t. 3:1, Gdańsk 1993, s. 246–278.

Dunsby M., *Die Englische Kirche in Danzig*, „Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsvereins”, 31/1932, No. 1: s. 1–12.

Dzieje przedstawicielstw Królestwa Danii w Gdańsku i Gdyni, red. A. Kłoczyński, P. Paluchowski, Pelplin 2019.

Fischer T.A., *The Scots in Eastern and Western Prussia*, Edinburgh 1903.

Fudge J.D., *Corollaries of Commerce between England and Gdańsk in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, w: *Britain and Poland – Lithuania. Contact and Comparison from the Middle Ages to 1795*, eds. R. Unger, J. Basista, Leiden – Boston 2008, s. 218–220.

Hillebrand A., *Danzig und die Kaufmannschaft grossbritannischer Nation. Rahmenbedingungen, Formen und Medien eines englischen Kulturtransfers im Ostseeraum des 18. Jahrhunderts*, Frankfurt am Main 2009.

Kościelak S., *Scrutator Veritatis. Drukowane dysputy teologiczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII wieku*, „Zapiski Historyczne”, 68/2003, vol. 2–3, s. 75–96.

Kościelak S., *Jezuici w Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk – Kraków 2003.

Kościelak S., *Skład osobowy Kolegium Gdańskiego OO. Jezuitów w Gdańsku (XVI–XVIII w.)*, Gdańsk 2005.

Kościelak S., *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012.

Kościelak S., *Kalwini w Gdańsku*, w: *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 434.

Kościelak S., *Gdańsk XVI–XVIII wieku – bezpieczna przystań dla religijnych uchodźców? Z dziejów koegzystencji międzywyznaniowej w epoce nowożytnej*, „Studia Historica Gedanensia”, 5/2014, s. 196–215.

Kościelak S., *Rejestr katolików gdańskich pierwszej połowy XVII wieku. Problem przydatności i wiarygodności ksiąg metrykalnych w badaniach nad stosunkami wyznaniowymi w dużym protestanckim ośrodku*, „Textus et Studia” 4/ 2015, s. 25–46.

- Kościelak S., *Środowisko gdańskich kalwinistów w połowie XVIII wieku w: Dysydenci czy decydenci? Protestanci w obu częściach Prus i Koronie w XVI–XVIII wieku*, red. W. Zawadzki, Elbląg 2018, s. 129–154.
- Müller M. G., *Zweite Reformation und städtische Autonomie im Königlichen Preussen. Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660)*, Berlin, 1997.
- Panfil R., *Jezuici w Malborku w XVII w.*, praca doktorska, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn 2020.
- Rhesa L., *Kurzgefasste Nachrichten von allen seit der Reformation an den evangelischen Kirchen in Westpreussen angestellten Predigern*, Königsberg 1834.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, vol. VIII, wyd. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886.
- Sobecki S., “*The writyng of this tretys*”. *Margery Kempe’s Son and the Authorship of Her Book*, “*Studies in the Age of Chaucer*”, 2015, vol. 37, s. 257–283.
- Sprunger K. L., *Dutch Puritanism: A History of English and Scottish Churches of the Netherlands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, “*Studies in the History of Christian Thought*”, No. 31, Leiden 1983.
- Tazbir J., *Antytrynitaryzm w Gdańsku i okolicach*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 21/1976, s. 57–82.
- Wajsblum M., *Quakers and Poland, 1661–1919*, “*The Polish Review*”, 11/1966, No. 2, s. 11–22.
- Zajewski W., *Stagnacja gospodarcza i eksploatacja finansowa Wolnego Miasta Gdańska w: Historia Gdańska*, t. 3:2, red. E. Cieślak, Gdańsk 1993, s. 150–154.